

ΣΥΝΑΞΗ

ΕΠΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΕΡΔΗΣ ΓΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

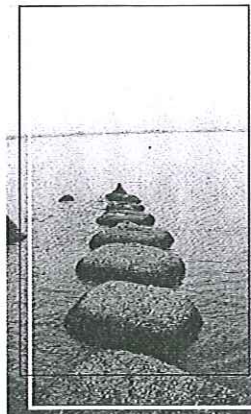
Ποικίλα

&

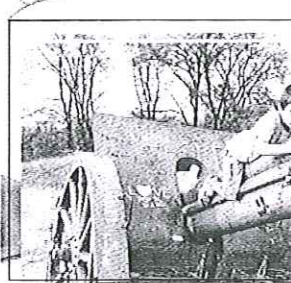
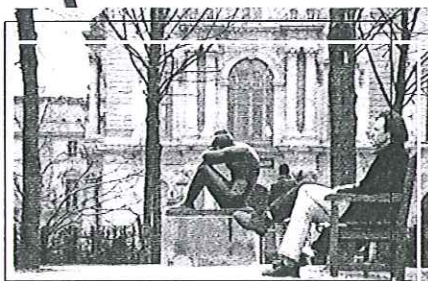
συζήτηση για τὸ βιβλίο

τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, *Τὸ Πολιτικὸ καὶ ὁ Ἄνθρωπος*

τιμή: 8 €

Στοιχτοσύνη σε ό,τι ο κόσμος και η ιστορία φέρνει. Διαφορετικοί πολιτισμοί, διαφορετικές παραδόσεις, κι όμως ένας κόσμος! Μικρά κομμάτια που συνθέτουν ένα πολύχρωμο παζλ, κοχύλια κολλημένα σε πέτρες και βράχους δίνουν ζωή στο βυθό της απεραντοσύνης, ξαφνιάσματα στη στροφή του δρόμου... κι η χάρη να ακουμπά στα πρόσωπα, στις φωνές, στις ψαλμωδίες, στις μουσικές, ακόμη και στα απλά πράγματα, στις πέτρες, στα ξύλα, στο νερό, στις σιωπηλές αποχρώσεις του μαύρου και του άσπρου...

Κεντρική διάθεση:
Γ. Ν. Αγ. Φιλίππου Θησείου
τηλ. 210 3212580

Παραγγελίες:
stavrodromi@gmail.com

<http://stavrodromi.wordpress.com>

ΣΥΝΑΞΗ

ΕΤΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΔΗΣ ΓΝΗ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 115

ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2010

8,00€

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ	3
ΤΖΙΜ ΦΟΡΕΣΤ Ζωή ως Εὐαγγέλιο	4
ΠΑΝΟΣ ΛΑΛΙΑΤΣΗΣ Οἱ προσευχές μου (ποίημα)	16
π. ΒΑΡΝΑΒΑΣ ΓΙΑΓΚΟΥ Ποιμαντική εὐθύνη σήμερα	17
ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ Ἡ πρόσληψη τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο Ὁρθόδοξο κόσμο	23
ΜΑΡΙΟΣ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑΣ-ΔΙΑΓΚΗΣ Διαπολιτισμική θρησκευτική ἀγωγή στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο	37
ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΚΑΠΡΙΕΦ Ἡ σύγχρονη ἐρευνα γιὰ τὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία	50
Ὁρθόδοξος κόσμος	
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΙΤΣΗ Ἡ μορφή τοῦ σταυροῦ	61
ΠΕΤΡΟΣ Α. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν γνωριμία μου μὲ τὸν π. Ἀλέξανδρο Σμέμαν	63
ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΗΚΟΣ Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου	68
ΗΛΙΑΣ ΓΕΡΑΡΗΣ Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ αἶτημα τῆς προσωπικῆς ὑπαρξῆς στὸ θεα- τρικὸ ἔργο <i>Τὸ Γάλα</i>	71
ΕΛΕΝΗ ΚΑΣΣΕΛΟΥΡΗ-ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Οἱ γυναῖκες στὴ θεολογικὴ ἐρευνα	77

Ἀναγνώσεις

π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΚΑΝΑΣ - ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	78
Διάλογος με τούς ἀναγνώστες	89
Τὸ Βιβλίον	95
Οἱ συνεργάτες τοῦ 115ου τεύχους	109

Ἐμπροσθόφυλλο, πρωτογράμματα, χειρόγραφοι τίτλοι καὶ διακοσμητικά:
Χριστίνα Δουληγγέρη (Ἀθήνα).

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΕΛΛΑΣ †

Διατελέσαντες ἀρχισυντάκτες: Π. Νέλλας (1982-Μάρτιος 1986), Σ. Γουινελάς (1986-1997)

Ἰδιοκτήτης: Σωτηρία Νέλλα

Ἐκδότης, ὑπεύθυνος κατὰ νόμον: Σωτηρία Νέλλα

Ἀρχισυντάκτης, ὑπεύθυνος ὕλης: Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Συντακτικὴ Ἐπιτροπή: Ἀπόστολος Ἀποστολίδης, Βασίλης Ἀργυριάδης, Ἄγγελος Βαλλιανάτος, π. Βασίλειος Θερμός, Ἀλέξανδρος Καριώτογλου, Γιάννης Λάμπας, Νίκος Μανωλόπουλος, Δημήτρης Μόσχος, Πάνος Νικολόπουλος, Ἰωάννης Κ. Παπαδόπουλος, Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, π. Αντώνιος Πινακούλας, Ζωὴ Πλιάκου, Γιώργος Στάθης, Παναγιώτης Ὑφαντῆς.

Ἵπεύθυνος Γραφείου: Εὐγενία Σαββοπούλου. Στοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση: «Φοινίκη», Κ. Ὁραιοπούλου & Τερψιχόρης 9, 141 21 Ν. Ἡράκλειο. Φίλμ-μοντάζ: Πάρις Καρδαμίτσης, Ἰπποκράτους 180, Ἀθήνα. Ἐκτύπωση: Ἐκτυπον Μονοπρόσωπη Ε.Π.Ε., Πατρ. Γρηγορίου Ε' 67, Καλλιθέα. Φροντίδα ἔκδοσης - Κεντρικὴ διάθεση: «Ἀρμός», Μαυροκορδάτου 7, 106 78 Ἀθήνα, τηλ.: 210.3304196 - 3830604, fax: 210.3819439. Τεύχος 115. Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2010.

ΚΩΔΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: 3353. - Συνδρομὲς γιὰ ἓνα χρόνο (4 τεύχη): Ἑλλάδα 30,00 €. Φοιτητικὴ 22,00 €. Ἱ. Μονῶν, Ναῶν, Σχολείων, Ἰδρυμάτων κλπ. 40,00 €. Κύπρου, Εὐρώπης 50,00 € ἢ τὸ ἀντίστοιχο. Ἀμερικῆς, Αὐστραλίας κ.λπ. 70 \$ ΗΠΑ ἢ τὸ ἀντίστοιχο. Συνδρομὲς γιὰ δύο χρόνια (8 τεύχη): Ἐκπτώση 15% ἀντίστοιχα. Οἱ συνδρομὲς μποροῦν νὰ ἀποστέλλονται μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὰ Γραφεία τοῦ περιοδικοῦ ἢ νὰ κατατίθενται στὸν τραπεζικὸ λογαριασμὸ ALPHA BANK 199-00-2310-004003 (Σ. Νέλλα - Κ. Νέλλας). Σὲ περίπτωση κατάθεσης, πρέπει ὅπωςδήποτε ἡ σχετικὴ ἀπόδειξη (ἢ φωτοτυπία της) νὰ ταχυδρομηθεῖ στὰ Γραφεία ἢ νὰ σταλεῖ μὲ fax στὸ 210.6134072. Στὴν Κύπρον οἱ συνδρομὲς μποροῦν νὰ δίνονται στὸν ἀντιπρόσωπο τῆς «Σ» Πέτρο Λαζάρου (Λευκωσία, τηλ. 668 052, petroslazarou@gmail.com) ἢ ἀπ' εὐθείας στὴ «Σ» μὲ ἔμβασμα τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας. IBAN: GR 17 0140 1990 0210 1060 834. SWIFT CODE: CRBAGRAAXX. Ἀνάτυπα δὲν γίνονται. Οἱ συνεργάτες ἔχουν τὴν εὐθύνην τῶν ἀπόψεών τους.

Θερμοπυλῶν 39, 152 35 Βριλήσσια, τηλ.: 210.8049396, synaxi@otenet.gr

Τροχικό

Ὁ τεύχος ἐτοῦτο ἀνήκει σὲ ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν κεντρικὸ ἀφιέρωμα, κι ἔτσι βοηθοῦν, μὲ μεγαλύτερη ἄνεση, τὴ δημοσιοποίηση ποικίλων ἐπισημάνσεων καὶ προβληματισμῶν.

Ὁ Τζιμ Φόρεστ δίνει τὸ στίγμα μιᾶς σημαντικῆς προσωπικότητος τοῦ 20οῦ αἰῶνα (τοῦ μακαριστοῦ ἐπισκόπου Ἄντονυ Μπλουμ) καὶ θέτει, ἔτσι, ἓνα θέμα ἀδιάκοπα οὐσιώδες καὶ πάντα ἐν ἀνεπαρκείᾳ: τὴν πίστη καὶ τὴ μαρτυρία ὡς πράξι καὶ ζωή. Ἀπαξάπαντες μᾶς ἀφορᾶ, ὄχι ὡς φρεναπάτη μιᾶς κατακτημένης ἢ κατακτηθησόμενης τελειότητος, ἀλλὰ ὡς εἰλικρινὰ ἠθελημένο προσανατολισμὸ τοῦ βίου - ὡς εἰλικρινὲς ζητούμενο. Κάποτε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶχε ξεστομίσει μιὰ φράση ἀβάσταχτου ρεαλισμοῦ: «Πεῖσε με ὄχι μὲ τὰ λόγια σου, ἀλλὰ μὲ τὰ ἔργα. Μισῶ τὶς διδασχές, στὶς ὁποῖες εἶναι ἀντιθετὴ ἡ βιοτή»¹. Εἶναι (μὲ περισσὴ τραγικότητα καὶ ἀντιφατικότητα) σὰν νὰ διαφεύδεται ἡ ἴδια ἡ διδασχὴ ὄχι ἀπλῶς ὁ ψεύτης ποὺ πασπαλίζει μ' αὐτὴν τὰ χεῖλη του!

Ὁμόκεντρο τὸ κείμενο τοῦ π. Βαρνάβα Γιάγκου, σκιαγραφεῖ ἓνα κενωτικὸ τρόπο ὑπαρξῆς, τὸν «τρόπο τοῦ συντετριμμένου καὶ μὴ ἀπελπιζομένου», στὸ πεδίο τῆς ποιμαντικῆς πράξης. Οὐσιαστικά, κουβεντιάζει τὸ ζήτημα τῆς ἀλήθειας ὡς καθημερινότητος: ὡς στάσης ποὺ δὲν ὑποβλέπει τὴν ἀγάπη, δὲν εὐτελίζει τὰ κριτήρια, μὰ οὔτε περιέρχεται ὡς λέων ὠρυόμενος, ζητῶν τίνα καταδικάσῃ.

Ὁ Ἀστέριος Ἀργυρίου ἀροτριᾷ τὴν ἱστορία καί, συγκεκριμένα, ἓνα ζήτημα ποὺ ἐπὶ μακρὸν συζητεῖται: τὴ συνάντησι τῆς Ὀρθοδοξίας μὲ τὸν Διαφωτισμὸ καί, συνεκδοχικά, μὲ πλευρὲς τῆς νεωτερικότητος. Ἀναδεικνύεται ἡ ἔντασι μετὰ ξὺ γονιμότητος καὶ ἀποστέωσης, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο, πολὺ χρειαζόμενο στὶς μέρες μας: ἡ ἀνάγκη γιὰ λόγον διαποτισμένο στὸν κόπο τῆς ἱστορίας, κι ὄχι στεγνωμένο στὸ μπουγαδόσχοινο τῆς ὅποιος στράτευσης - εἴτε τῆς ἀμυντικότητος εἴτε τῆς εἰκονοκλασίας. Παρόμοια διακονεῖ τὸν κόπο αὐτὸ καὶ ἡ ἀνασκόπησι τοῦ Γκ. Καπρίεφ γιὰ τὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Ὁ Μάριος Λιάγκης-Κουκουνάρας συναντᾷ τὸν θρησκευτικὸ πλουραλισμὸ τοῦ σημερινοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ καὶ καταθέτει τὴ δική του ὀπτική γιὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν. Οἱ προτάσεις του ἔρχονται νὰ διαλεχθοῦν μὲ ἄλλες, ποὺ ἤδη ἔχουν κατατεθεῖ καὶ κατατίθενται, γιὰ ἓνα θέμα εὐαίσθητο καὶ ἐπίκαιρο.

Μὲ μιὰ θεατρικὴ παράστασι διαλέγεται ὁ Ἡλίας Γεραρῆς, ἐπιχειρώντας νὰ ἐντοπίσει τὴν πανανθρώπινη δίψα γιὰ ἀνάδειξη τοῦ ὑποκειμένου σὲ ὑπαρξὴ ποὺ ἀληθεύει στὸ βαθμὸ ποὺ κοινωνεῖ ἀγαπητικά. Ὁ Πέτρος Σταθόπουλος μᾶς χαρίζει βιωματικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ βιοτὴ τοῦ μακαριστοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, ἡ δὲ Ἀναστασία Γκάτση μαρτυρεῖ μὲ ποιητικὴ λακωνικότητα αὐτὸ ποὺ φέρεται ἀνυπόφορο στὸν σύγχρονο κόσμον: τὴν σταυρικὴ καὶ θυσιαστικὴ ἀγάπη.

Θ.Ν.Π.

1. Ἐπὶ ἱστορικά, περὶ ἑαυτοῦ, PG 37, 1169A.

Ἐντούτοις, μεταξὺ τῶν βιβλίων αὐτῶν, τὰ σπουδαιότερα ὡς πρὸς τὴν ποιότητά τους καὶ τὴν ἐπίδρασή τους πάνω στὸν ὀρθόδοξο λαὸ στάθηκαν ἐκεῖνα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ κινήματος τῶν Κολυβάδων. Μὲ τὴν πνευματική, λειτουργική καὶ μυστικιστική διάσταση ποὺ ἀπέκτησε, τὸ κίνημα τῶν Κολυβάδων ἢ Φιλοκαλικὸν κίνημα, ἀναδείχτηκε ὡς τὸ πιὸ σημαντικό κίνημα θρησκευτικῆς ἀναγέννησης ποὺ γνώρισε ἡ Ὁρθοδοξία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅμως τὸ κίνημα τῶν Κολυβάδων ἀναπτύσσεται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς συνισταμένες καὶ χωρὶς τὸν ὁποῖο δὲ θὰ μπορούσε νὰ υπάρξει. Χάρη στὰ πνευματικά μέσα ποὺ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔθετε στὴ διάθεσή τους, οἱ Κολυβάδες μπόρεσαν νὰ συλλάβουν τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν, νὰ διερευνήσουν σὲ βάθος τὴν ὀρθόδοξη πίστη, νὰ ἀναλύσουν τὴ φύση τῆς μισέριας τῆς ἐποχῆς τους καὶ νὰ προτείνουν τὰ κατάλληλα φάρμακα. Ἔτσι ἡ ὁμάδα τῶν ἀθωνιτῶν μοναχῶν ποὺ εἶχαν συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Μακάριο Νοταρᾶ καὶ τὸν Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη, μπόρεσε νὰ προσφέρει στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τὰ ὄπλα τῶν ὁποίων εἶχε ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν ἀναγέννησή της, νὰ τὴ βοηθήσει νὰ ἀνακαλύψει τὸν πλοῦτο τῆς πνευματικῆς, λειτουργικῆς, κανονικῆς καὶ θεολογικῆς τῆς παράδοσης καὶ ζωῆς. Οἱ Κολυβάδες κατόρθωσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Βούλγαρος εἶχε πραγματοποιήσει τὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹⁷.

Ὅπως ὁμως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἦρθε νὰ θέσει ἓνα τέρας στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὰ σχολεῖα ἔκλεισαν παντοῦ, οἱ λόγοι καὶ οἱ διδάσκαλοι, κληρικοί καὶ λαϊκοί, θανατώθηκαν οἱ περισσότεροι. Τὸ ἑλληνικὸ Κράτος καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ποὺ ἰδρύθηκαν τὸ ἓνα στὰ 1830 καὶ ἡ ἄλλη στὰ 1833, ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μιὰ ξενόφερτη πολιτικὴ ἐξουσία, τὴν ἐξουσία τοῦ βασιλοῦ βασιλιᾶ Ὁθωνα, τὴν πρωτόφαντη παρέλαση ξένων ἱεραποστόλων, κυρίως προτεσταντῶν τῆς Ἀμερικῆς, μιὰ βαθιὰ ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ πενία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ προβλήματα παρουσιάζονται ἐντελῶς διαφορετικὰ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα καί, δυστυχῶς, τὴ νίκη θὰ δρέψουν ὁ συντηρητισμὸς, ἡ ξενοφοβία καὶ ἡ ἀναδίπλωση στὸν ἑαυτὸ μας. Ἡ ἠχώ τῶν λίγων ἀντίθετων θαρραλέων φωνῶν πολὺ γρήγορα θὰ σιγήσει.

17. Γιὰ τοὺς Κολυβάδες ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀφθονή. Γιὰ τὸ θέμα μας ἐδῶ, βλ. τὶς δύο μικρὲς ἐργασίες μας: Α. Αργυρίου, «Modernisme et conservatisme à l'époque des Lumières grecques: le cas de Théodoret de Jannina», dans *Le feu sur la terre. Mélanges offerts au Père Boris Bobrinskoy pour son 80e anniversaire*, Presses Saint-Serge, Paris 2005, σσ. 223-234 τοῦ ἴδιου, «Nicodème l'Hagiorite et Adamantios Coray: deux itinéraires différents pour un but commun», *Contacts* 212 (2000), σσ. 332-350 ἑλληνικὴ μετάφραση: «Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ Ἀδαμάντιος Κοραΐς: Δύο διαφορετικοὶ δρόμοι, ἓνας κοινὸς σκοπός», *Σίναξη* 97 (2006), σσ. 72-83.

ΑΠΟΨΕΙΣ

Ἐπενθυμίζουμε ὅτι ἡ συζήτηση γιὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἔχει ἀναζωπυρωθεῖ καὶ συνεχίζεται. Βλ. τὰ τεύχη 111 (2009), σσ. 84-92 καὶ 113 (2010), σσ. 77-81.

Μάριος Κουκουνάρας-Λιάγκης

Διαπολιτισμικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο

Ἐνα μάθημα γιὰ ὅλους καὶ ὄχι διαθρησκειακό

Ἡ θρησκεία στὸ σχολεῖο δὲν εἶναι μόνο ἓνα ἐκπαιδευτικό, πολιτιστικὸ καὶ θρησκευτικὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ σημαντικότερο κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς εὐρύτητας ἐπιχειρεῖται στὸ παρὸν νὰ τεθεῖ ἡ βάση τοῦ προδλημματισμοῦ μας, νὰ ἀναφερθοῦν ἐρευνητικὰ δεδομένα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐρευνητο-δράση ποὺ πραγματοποιήσαμε σὲ σχολεῖα τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, καὶ νὰ τεθεῖ ἡ πρότασή μας γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἑλληνικοῦ σχολεῖου μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν νέων.

Μὲ ἀφορμὴ τὸ πόρισμα τοῦ Συμβουλίου πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης (23/11/09) πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Παιδείας, Θρησκευμάτων καὶ Διά Βίου Ἐκπαίδευσης¹, τὶς σχεδιαζόμενες ἀπὸ τὸ Ἐπιτροπὴ ἀλλαγές γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς μας, ποὺ ἐκδόθηκαν πρόσφατα², καὶ τὴν ἀπόπειρα θεολόγων νὰ δημιουργήσουν ἓνα νέο ἐπιστημονικὸ σύνδεσμο, μὲ τὴν ἐπινομασίαν *Καιρὸς γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης*, ἐπιχειροῦμε νὰ συνθέσουμε τὶς ἀπόψεις μας, ποὺ ἔχουν ἤδη ἀνακοινωθεῖ σὲ ποικίλα ἐπιστημονικὰ συνέδρια, τὰ τελευταῖα δύο χρόνια, καὶ νὰ κομίσουμε σὲ ἓνα σύντομο κείμενο, δημοσιευμένο σὲ ἔγκυρο θεολογικὸ πε-

1. Ἡ ἐκπαίδευση προσδιορίζεται, στὸ πόρισμα, ὡς ἀνθρωποκεντρικὴ μὲ σκοπὸ τὴν καλλιέργεια πολιτισμικῆς συνείδησης καὶ ἐκφρασης. Ἐξαρχῆς τονίζεται, ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐκπαίδευση πρέπει νὰ διασφαλίζει τὴν πολιτισμικὴ μας ταυτότητα μὲ δημιουργικὸ καὶ ἀνοικτὸ τρόπο (γλώσσα, ἱστορία, θρησκεία κ.λπ.) καὶ τὰ ΑΠΣ νὰ διέπονται ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς διαπολιτισμικῆς ἐκπαίδευσης. Βλ. http://www.alfavita.gr/ank_b/ank23_11_0221.php (5-1-2010).

2. Μ. Κουκουνάρας-Λιάγκης, *Ὁ Θεός, ὁ δικός μου, ὁ δικός σου. Πολιτισμὸς, Ἐκπαίδευση, Ἐτερότητα*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα 2009.

ριοδικό, τὸ περιεχόμενο τῆς πρότασής μας γιὰ ἀλλαγὴ τῆς θρησκευτικῆς αἰγωγῆς στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο, θέτοντας ἐξαρχῆς, ἀπὸ τὸν τίτλο, τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ σκοπὸ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ. Προσδιορίζεται ὡς διαπολιτισμικὴ θρησκευτικὴ αἰγωγή καὶ ὄχι διαθρησκευτικὴ. Ἄς ἐπιχειρήσουμε τὴ διασαφήνιση τῶν λόγων μας.

Σὲ συνθήκες θρησκευτικοῦ πλουραλισμοῦ³ οἱ πολιτισμικὲς κατασκευὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναπαραστάσεις πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἐκπαίδευση δὲν μποροῦν νὰ ἀγνοοῦν τὴν πολιτισμικὴ πολυμέρεια, τὴν ἀλληλογνωριμία καὶ ἐπικοινωνία, διότι τότε ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ στοιχεῖο πού διαχωρίζει καὶ προκαλεῖ συγκρούσεις. Αὐτὴ ἡ ἐπικοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ μία θρησκεία, ἐπικρατοῦσα ἢ τῆς πλειονότητος. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασία συνάντησης, ἀλληλεπίδρασης, ἀμοιβαίας συνεργασίας καὶ ἀνάπτυξης, στὴν ὁποία οἱ θρησκευτὲς διαδραματίζουν τὸ ρόλο τους ὡς στοιχεῖα πού νοηματοδοτοῦν, καὶ στὴν ὑστερὴ νεωτερικότητα, τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἑτερο-προσδιορίζουν.

Ἡ διαπολιτισμικὴ ἐπικοινωνία, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος δὲν εἶναι δεδομένη σήμερα, ἂν κι ἔχουν γίνει σπουδαῖα βήματα. Καὶ αὐτὸ, γιατί μέχρι τώρα στὸ σχολεῖο ἡ θρησκευτικὴ αἰγωγή πού παρέχεται εἶναι κατὰ δόση μονομερῆς, περιορίζεται, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος καὶ τὸ νόμο (1566/85)⁴, σὲ μία θρησκεία καὶ ἀποκλείει ἐπίσημα ἀπὸ αὐτὴν, μὲ τὴν παροχὴ δυνατότητας ἀπαλλαγῆς⁵, ὅποιον γιὰ λόγους συνείδησης δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ παρακολουθεῖ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

3. Πλουραλισμὸς ὑφίσταται ὄχι μόνον λόγω τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν θρησκειῶν, ἀλλὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς μίας θρησκείας, στὴν ὁποία ἐπιδιώνουν διαφορετικὲς ἐκφάνσεις τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ποικίλες ἐκφράσεις καὶ ἐνίοτε καὶ ἀντιθέσεις. Φυσικὰ αὐτὴ ἡ ποικιλία ἀφορᾷ καὶ στὴν Ὁρθοδοξία, στὴν ὁποία ἐμφανίζονται ἐθνικοὶ προσδιορισμοὶ καὶ ἐκφράσεις, ἐνῶ ἐμφωλεύουν σὲ κάθε ἐκκλησία τῆς ἐρμηνείας, πού μπορεῖ νὰ μὴ διακροῦν, ἀλλὰ ὀπωσδήποτε δημιουργοῦν μεγάλη ποικιλία στὸν τρόπο πού ἐκφάινεται, κατὰ τὸ εἶδος, ἢ πίστη καὶ ἢ λατρεία. Καὶ γι' αὐτὴ τὴν πολυπολιτισμικότητα ὁμιλοῦμε, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὸ σχολεῖο καὶ τὴ θρησκευτικὴ αἰγωγή. Κι αὐτὸ τονίζεται, διότι πολλοὶ ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξὴ ἐπικρατοῦσας θρησκείας καὶ στὴν ἀνυπαρξία ποικιλίας θρησκειῶν, ὡς ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς διαπολιτισμικῆς ἐκπαίδευσης.

4. Θέτει ὡς σκοπὸ τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης «νὰ διακατέχονται ἀπὸ πίστη πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὰ γνήσια στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης» (ἄρθρο 1 παρ.1) καὶ στὸ λύκειο «νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ βαθύτερη σημασία τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ ἠθους καὶ τῆς σταθερῆς προσήλωσης στὶς πανανθρώπινες ἀξίες...» (ἄρθρο 6 παρ.2).

5. Εἶναι γνωστὴ σὲ ὅλους ἡ ἀναταραχὴ πού προκλήθηκε τὸ 2008 μὲ τὴν ἐκδοσὴ τριῶν ἐγκυκλίων ἀπὸ τὸ ΥΠ.Ε.Π.Θ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ (Ἐγκύκλιοι: Φ12/977/109744/Γ1/26-8-2008-91109/Γ2/10-7-2008- 104071/Γ2/4-8-2008). Ἡ παροχὴ δυνατότητας ἀπαλλαγῆς, παρ' ὅλο πού εἶναι ἀναπόφευκτη, λόγω τοῦ περιεχομένου τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, εἶναι σὲ λάθος δόση, ἀφοῦ δὲν αἰτιολογεῖται θρησκευτικῶς καὶ ἀποκλείει ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ αἰγωγή μεγάλῃ μερίδα μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅταν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ, παρακολουθοῦν φιλολογικὰ μαθήματα. Μὲ ποῖο σχετικὸ ἄραγε ἢ ἀποδεδειγμένα, ἐπιστημονικῶς, ἀπαραίτητη θρησκευτικὴ αἰγωγή δὲν προσφέρεται, ὅπως ὀφείλεται, σὲ μερίδα μα-

1. Θρησκείες, σχολεῖο καὶ αἰγωγή.

Ἡ Ἑλλάδα, μὲ 86%, βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς πρῶτες δέκα χῶρες τοῦ κόσμου μὲ τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ θρησκευτικότητος⁶. Τὸ ἴδιο ἀναδεικνύει καὶ ἡ ἔρευνα τῆς Κάπα-Research, τοῦ 2006, στὴν ὁποία ὅλες οἱ ἡλικίες ἀπαντοῦν ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει μεγάλη ἀξία στὴ ζωὴ τους, σὲ ποσοστὰ πού κυμαίνονται ἀπὸ 85 ἕως 92%, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία⁷. Παράλληλα οἱ νέοι στὴν Ἑλλάδα, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐρωβαρομέτρου (47.2.1998) θρησκούνταν πολὺ περισσότερο (41,9% δηλώνουν ὅτι πιστεύουν καὶ ἄσχοῦν συστηματικὰ τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα) σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους νέους τῆς Εὐρώπης (19,4%). Σημαντικὸ εἶναι, ἐπίσης ὅτι οἱ νέοι στὴν Ἑλλάδα θεωροῦν σὲ ποσοστὸ 52% πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν⁸. Τὴν ἴδια ὥρα ἐμφανίστηκαν ἔρευνες στὴν Ἑλλάδα, πού διαπιστώνουν πρόβλημα μὲ τὴν ἑτερότητα. Ἐνῶ τὸ 77% συμφωνεῖ νὰ ἔχουν οἱ μετανάστες τίς δικές τους ἐκκλησίες, μόνον τὸ 52% συμφωνεῖ νὰ γίνει τζαμί στὴν Ἀθήνα⁹. Κι ἐνῶ 67,5% τῶν νέων τάσσεται ὑπὲρ τῆς ἀπέλασης τῶν μεταναστῶν, λιγότερο ἀπὸ 25% αὐτῶν αἰσθάνεται δυσάρεστα ὅταν συναντᾷ ἄτομα διαφορετικῆς ἐθνικότητας καὶ θρησκείας¹⁰.

Αὐτὴ ἡ ἀμφισβησία δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν παιδεία πού λαμβάνεται στὰ σχολεῖα σὲ σχέση μὲ τοὺς πιστοὺς ἄλλων θρησκειῶν. Τὸ σχολεῖο σύμφωνα μὲ τὴν Ε. Ζαμπέτα ἐνδογματίζει καὶ περιθωριοποιεῖ τοὺς διαφορετικοὺς, ὄχι μόνον μὲ τὰ θρησκευτικὰ, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλη τὴ συγκρότηση τῆς σχολικῆς γνώσης¹¹. Ὅστόσο, ἄλλοι ἐρευνητὲς, ἀξιολογώντας μὲ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία τὰ βιβλία τοῦ ἐλληνικοῦ σχολεῖου, διαπιστώνουν ὅτι ἐπιτρέπουν καὶ σήμερα τὴν ἀνάδειξη ἀντιρατσιστικοῦ λόγου, ἀφοῦ αποτελοῦν ὑλικὸ δυνάμει ἀμφισβησιο¹². Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει κανεὶς τίς λίγες ἀναφορὲς σὲ ἄλλες θρησκείες, στὴ Λογοτεχνία, Ἱστορία καὶ

θητῶν; Δὲν αποτελοῦν αὐτοὶ ἐξάιρεση, δὲν διαφοροποιοῦνται καὶ δὲν ὑπολείπονται σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο;

6. Στοιχεῖα τοῦ 2006 τῆς TNS-ICAP καὶ Gallup International Association. Βλ. Κ. Ζορμπᾶς, «Ὁψεις τῶν σχέσεων κράτους καὶ ἐκκλησίας στὴν Ἑλλάδα», στὸ Κ. Ζορμπᾶς (ἐπιμ.), *Πολιτικὴ καὶ Θρησκείες*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 2007, σσ. 187-237.

7. Βλ. Ζορμπᾶς (ἐπιμ.), ὁ.π., σσ. 208-209.

8. Β. Κουλαῖδης - Κ. Δημόπουλος (ἐπιμ.), *Ἑλληνικὴ νεολαία. Ὁψεις κατακερματισμοῦ*, ἐκδ. Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2006, σσ. 24 καὶ 114.

9. Ἐρευνα τῆς VPRC. Βλ. ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία*, 15-1-2007.

10. Κουλαῖδης - Δημόπουλος, ὁ.π., σσ. 101-102.

11. Βλ. Εὐ. Ζαμπέτα, *Σχολεῖο καὶ θρησκεία*, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 2003, σσ. 121 κ.έ. Πρὸβλ. Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (ἐπιμ.), «*Τί εἶν' ἡ πατρίδα μας*», *Ἐθνοκεντρισμὸς στὴν ἐκπαίδευση*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1997, σσ. 457-458, καὶ τὴν παραπάνω ὑποσημείωση 3, πού ἀφορᾷ σὲ αὐτοὺς πού ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

12. Βλ. Γ. Τσιακάλος, *Ὁδηγὸς ἀντιρατσιστικῆς ἐκπαίδευσης*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2000.

στά Θρησκευτικά¹³, όπως και τη μονοδιάστατη όπτική γωνία από την οποία γίνονται. Για το ίδιο θέμα, την περσινή χρονιά η Ν. Παλαιολόγου ανακοίνωσε σε διεθνές συνέδριο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης την έρευνά της στα διδλία των θρησκευτικών του Δημοτικού συμπεραίνοντας ότι έχουν γίνει σημαντικά βήματα σε σχέση με τη γνωριμία με τον «άλλον», αλλά όχι τέτοιου βεληνεκούς που να μας επιτρέπουν να μιλούμε για διαπολιτισμική προοπτική¹⁴ στη θρησκευτική αγωγή.

Στα πλαίσια της σχολικής ζωής, πάντως, η διαφορετική θρησκεία εμφανίζεται ως θέμα «ήσσονος σημασίας»¹⁵ σε έρευνα που έγινε στο διαπολιτισμικό σχολείο Σαπών στη Θράκη. Μία άλλη εκπαιδευτική έρευνα άνωμεσα σε 436 μαθητές Ε' και Στ' τάξεων (προεφηβική ηλικία), στην Αθήνα, έδειξε ότι τα παιδιά έχουν άγνοια για κάποιες θρησκείες και ίεραρχούν θετικά και αρνητικά τους συμμαθητές τους ανάλογα με την καταγωγή, απομονώνοντας μαζικά Τσιγγάνους και Άλβανούς ενώ βρίσκουν πιο «ίδιους» τους συμμαθητές από τις Δυτικές χώρες. «Όσον αφορά τη θρησκεία, απορρίπτουν τους άθεους (78%), τους Μάρτυρες του Ίεχωβά (72%) και τους Μουσουλμάνους (71%)¹⁶. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πολλές έρευνες σχετικές με τις θρησκείες στο σχολείο. Αυτό όμως δείχνει την ευαισθησία του θέματος, αλλά και το σχετικά μειωμένο ενδιαφέρον που δείχνουν οι έρευνητές στην Ελλάδα.

Αντίθετα, στην Ευρώπη γίνεται συνεχώς λόγος, μετά το 2001, για τον «διαπολιτισμικό και διαθρησκευτικό διάλογο» και συναντώνται πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης που φανερώνουν τη βαρύτητα που

13. Ν. Πολύζος, «Διαπολιτισμική Έκπαίδευση: Άνιχνεύοντας την εικόνα του "άλλου" στα διδλία των θρησκευτικών του Δημοτικού σχολείου», *Διαδίαω* 432 (2002), σσ. 39-42.

14. N. Palaiologou - F. Georgiadis - A. Zisimos - O. Evangelou, «The new textbooks in social/civil and Religious Education in Greece: Critical reflections on their intercultural dimensions and learning», στο N. Palaiologou (έπιμ.), *Intercultural Education: Paideia, Polity, Demoi, cd-rom Proceedings of the Intercultural Conference co-organized by the International Association for Intercultural Education (IAIE) and the Hellenic Migration Polity Institute (IMEPO), under the aegis of Unesco* (2009). ISBN: 978-960-98897-0-4 (GR) & ISBN/EAN: 978-90-814411-1-7 (NL). Στο ίδιο συνέδριο οι Γεοργιάδης και Ζήσιμος σημειώνουν σε άλλη ανακοίνωση, σε πλήρη αντίθεση με τα συμπεράσματα της έρευνάς τους: «Η θρησκευτική εκπαίδευση είναι ένα υποχρεωτικό μάθημα για τους ορθόδοξους μαθητές/μαθήτριες που διδάσκονται με έναν εξομολογητικό (sic) και κατηχητικό τρόπο ενώ η ορθοδοξία διαποτίζει το σχολικό πολιτισμό που καθιστά το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αδιάλλακτο ως προς τους μαθητές διαφορετικών θρησκευτικών καταβολών». Η διαφορά στις απόψεις, για μας, ξεηγείται από την έλλιπη διδλογραφική ενημέρωση στη δεύτερη περίπτωση, καθώς χρησιμοποιούνται για το χαρακτήρα του μαθήματος κατά βάση μόνο έργα της Ε. Ζαμπέτα. Βλ. I. Efsthathiou - F. Georgiadis - A. Zisimos, «Religion in the Greek education in the time of globalization», στο Palaiologou (έπιμ.), *δ.π.*

15. Ζ. Μασάλη, ««Συμμαθητεία» γλωσσών και θρησκειών», *Νέα Παιδεία* 112 (2004), σσ. 120-128.

16. Φ. Αργυράκη κ.ά., «Η στάση των παιδιών απέναντι στο "διαφορετικό" έθνος, χρώμα, θρησκεία», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης* 41 (1996), σσ. 34-39.

δίνουν στις θρησκείες στο σχολείο. Άξίζει να αναφερθεί ή έρευνα του Πανεπιστημίου του Άμβούργου, με πληθος άλλα πανεπιστήμια και επικεφαλής τον καθηγητή W. Weisse, για τη θέση των θρησκειών στην εκπαίδευση. Η έρευνα διήρκεσε από το 2006 έως το 2009 και μέρος των αποτελεσμάτων έχουν ήδη ανακοινωθεί¹⁷. Φαίνεται ότι ή Ευρώπη επαναπροσδιορίζει τη θέση των θρησκειών στο σχολείο, εκτιμώντας το σημαντικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Τονίζεται ή ανάγκη της γνώσης της θρησκείας του καθενός, αλλά και των άλλων, ώστε να αναπτύσσεται διάλογος και να επιτυγχάνεται ή ειρηνική συμβίωση. Κι αυτό πρέπει να γίνεται σε εκπαιδευτικό πλαίσιο, από εκπαιδευτικούς-δημόσιους λειτουργούς και όχι από εκπροσώπους των θρησκειών. Κάτι που ισχύει στην Ελλάδα και έντυπωσιάζει τους Ευρωπαίους¹⁸. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο πρόγραμμα δεν συμμετέχει κάποιος ελληνικό πανεπιστήμιο, παρά μόνο μία ελληνίδα έρευνήτρια, ή Ν. Παλαιολόγου. Άκόμη να σημειωθεί ή έκδοση ενός βοηθήματος, και στην Έλληνική γλώσσα, του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη θρησκευτική ετερότητα στην εκπαίδευση¹⁹. Άποτέλεσμα, τέλος, διασκέψεων, μακροχρόνιων δράσεων και έρευνών, και σημαντική για το θέμα που μας απασχολεί, είναι ή σύσταση 12²⁰ του 2008 του Συμβουλίου των Ύπουργών Παιδείας της Ε.Ε. προς τα κράτη μέλη για υποχρεωτική θρησκευτική αγωγή σε διαπολιτισμικό πλαίσιο εκπαίδευσης.

Συγχρόνως, σε επιστημονικό επίπεδο, ή σχέση θρησκείας και ήθικης, θρησκευτικής και ήθικης ανάπτυξης και ο ρόλος της εκπαίδευσης σε αυτήν αποτέλεσαν αντικείμενα έρευνας με σημαντικά αποτελέσματα. Οί Kohlberg και Fowler ξεκινώντας από το μοντέλο της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget και έχοντας διαφορετικές προϋποθέσεις ό καθέναν, επιβεβαίωσαν τη σχέση ήθικης και θρησκευτικής ανάπτυξης²¹, σταδίων ήθικης

17. REDCo, «Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries?», *Periodic Activity Report* 3, Universität Hamburg, Hamburg 2009.

18. Πώς, δηλαδή, διορίζονται οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί από την Πολιτεία, χωρίς την παρέμβαση της Ορθόδοξης Έκκλησίας (έπικρατούσας).

19. J. Keast (έπιμ.), Ά. Βαλιανάτος (έπιμ. έλλην. έκδ.), *Θρησκευτική Έτερότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ένα βοήθημα για το σχολείο* (μτφρ. Ν. Χααραλαμπίδου - Ά. Βαλιανάτος), Συμβούλιο της Ευρώπης, Αθήνα 2007.

20. Committee of Ministers. 2008. Recommendation CM/Rec (2008)12. The Committee of Ministers to Member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/mednarodno/solstvo/pdf/Priporoclo_verstva_vzgoja_28_7_09_eng.pdf (9-1-2010).

21. L. Kohlberg, «Moral stages and Moralization: The cognitive-developmental approach», στο T. Lickona (έπιμ.), *Moral development and behavior: Theory research, and social issues*, New York 1976, σσ. 31-53. L. Kohlberg, *Essays on moral development: Vol 1. The philosophy of moral development*, San Francisco 1981. L. Kohlberg, *Essays on moral development: Vol 2. The psychology of moral development*, San Francisco 1984. C. Power - L. Kohlberg, «Religion, morality and ego development», στο C. Brusselmans - J. O'Donahue (έπιμ.), *Toward moral and religious matu-*

ανάπτυξης και συμπεριφοράς²² ή άνεκτικότητας απέναντι σε άλλες θρησκείες²³. Αποτέλεσμα αυτών είναι η διάκριση ήθικης και θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά και η προβολή της αναγκαιότητας και των δύο άνεξάρτητα ή σε συνδυασμό, πάντα όμως με σεβασμό στην ετερότητα και με βάση την κοινωνία του εκπαιδευόμενου και τις διαφορετικές κοινωνικές και θρησκευτικές απόψεις, που υφίστανται²⁴.

2. Διαπολιτισμική αγωγή και διαθρησκειακή αγωγή

Είναι καλό να διευκρινίσουμε στο παρόν τους όρους, διότι χρησιμοποιούνται έντοτα καταχρηστικά, και δη από θεολόγους, μάλιστα με άρνητικό περιεχόμενο. Διαπολιτισμική αγωγή είναι αυτή που υπηρετεί τη διαπολιτισμικότητα, με την οποία αποτυπώνεται η διαδικασία συνάντησης, αλληλεπίδρασης, αμοιβαίας συνεργασίας και ανάπτυξης των πολιτισμών. Προϋπόθεσή της αποτελεί ο σεβασμός των αξιωμάτων της διαπολιτισμικής θεωρίας: α. η ισοτιμία των πολιτισμών, β. η ισοτιμία του μορφωτικού κεφαλαίου ατόμων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης²⁵ και γ. η αρχή της παροχής ίσων ευκαιριών²⁶. Σύμφωνα με τον H. Eslinger, το διαπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης διέπεται από τις εξής αρχές: α. την ένσυναίσθηση, β. την αλληλεγγύη, γ. το σεβασμό στην ετερότητα και δ. την εξάλειψη του εθνικισμού. Δυστυχώς πολλές φορές χρησιμοποιούνται οι παραπάνω λέξεις αποσπασματικά για να αποδείξουν ότι και σήμερα επισυμβαίνουν στη θρησκευτική αγωγή, που παρέχεται στο Έλληνικό σχολείο, και δεν απαιτείται καμία αλλαγή.

Η διαθρησκειακή αγωγή στο πλαίσιο του σχολείου καλλιεργεί το διάλογο των θρησκειών και τη διαθρησκειακή επικοινωνία. Σκοπός της είναι οι μαθητές α. να κατανοήσουν τη θρησκευτική ετερότητα, β. να διαλεχθούν με αυτήν, γ. να την ενσωματώσουν ως αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας τους, δ. να αντιληφθούν και να συγκρίνουν τις διαφορετικές θρησκευτικές θεωρήσεις της ζωής, ε. να επαναπροσδιορίσουν το περιεχόμενο της προσωπικής θρησκευτικής διόθεωσής τους²⁷.

city, Morristown NJ 1980, σσ. 343-373. J. Fowler, «Faith and the Structuring of Meaning», στο Brusselmans - O'Donahue, δ.π., σσ. 51-83. J. Fowler, *Stages of Faith. The psychology of human development and the quest for meaning*, San Francisco 1981.

22. W. Jennings - R. Kilkenny - L. Kohlberg, «Moral development theory for youthful and adult offenders», στο W. Laufer - J. Day (έπιμ.), *Personality theory, moral development and criminal behavior*, Lexington MA 1983, σσ. 281-357.

23. Fowler, «Faith and the Structuring of Meaning», δ.π.

24. W. Rogers, «Interdisciplinary Approaches to Moral and Religious Development: A Critical Overview», στο Brusselmans - O'Donahue, δ.π., σσ. 12-50.

25. Διαπιστώνουμε ότι δεν είναι εύκολη υπόθεση στην περίπτωση των θρησκειών, κυρίως όσον αφορά στην ισοτιμία και στην αποφυγή αξιολογικής σύγκρισης.

26. Μ. Δαμανάκης, *Η εκπαίδευση των παλινοστούτων και άλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: διαπολιτισμική προσέγγιση*, έκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.

27. Π. Καραμούζης, *Πολιτισμός και Διαθρησκειακή αγωγή*, έκδ. Έλληνικά Γράμματα,

3. Διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή

Το σχολείο αποδεικνύεται σήμερα ο μοναδικός φορέας που μπορεί να έγγυηθεί την έρμηνεία των θρησκειών με γνώμονα το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αναγκαιότητα της συνύπαρξης, στην οποία μπορούν να συνεισφέρουν και οι θρησκείες²⁸. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας θρησκευτικής αγωγής που ενέχει από τη μία τη μετάδοση γνώσεων που αφορούν στις θρησκείες του κόσμου και στον πολιτισμό των μαθητών και από την άλλη την ήθικη διαπαιδαγώγηση των νέων, με την καλλιέργεια αξιών για τη ζωή, τις σχέσεις και την κοινωνία²⁹, σε πλαίσιο αυθεντικά επικοινωνιακό³⁰. Είναι αυτόνομο ότι αυτή η αγωγή:

- δεν είναι κατήχηση ή μύηση σε μία θρησκεία,
- στοχεύει στην ένσυναίσθηση, στην κριτική στάση απέναντι στις στερεοτυπικές στάσεις και αντιλήψεις, στην ανοχή στο διαφορετικό, στην ανάπτυξη αλληλοεπικοινωνίας³¹,
- παρέχεται σε όλους τους μαθητές ανεξαρτέτως υπερβαίνοντας αντιθέσεις, διαφορές και άρνητικές καταστάσεις,
- διαμορφώνει αποκλειστικά από την Πολιτεία και όχι από τις εκάστοτε θρησκευτικές κοινότητες³² και
- παρέχεται όχι μόνο από το μάθημα των θρησκευτικών αλλά και από το σύνολο της σχολικής γνώσης και ζωής.

Η διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή δεν είναι διαθρησκειακή γιατί καλλιεργεί τον δια-πολιτισμό και όχι μία θρησκεία ή διάλογο μεταξύ θρησκειών, δηλαδή αντικείμενό της είναι, κατά βάση, ο πολιτισμός που παράγουν οι θρησκείες και όχι η πίστη σε αυτές. Γι' αυτό παρέχει γνώση σχετικά με μιὰ θρησκεία (δόγμα, λατρεία κ.λπ.) και ενεργό μάθηση από αυτήν. Συνδέεται με το βίωμα και την εμπειρία του μαθητή άνεξάρτητα από την πίστη του σε μία θρησκεία ή καμία θρησκεία. Δεν προϋποθέτει πίστη και δεν τοποθετεί τέτοια προσωπικά θέματα στο επίκεντρό της, παρά ασχολείται μόνο με φαινόμενα που απορρέουν από την πίστη. Πάντα, βέβαια, με γνώμονα τον πολιτισμό των υποκειμένων της α-

Αθήνα 2007, σσ. 62. Ο Καραμούζης αναφέρεται και σε φιλοσοφικές παραδόσεις, αλλά αυτές δεν μπορούν να ενταχθούν ισότιμα σε διαθρησκειακή συνάφεια.

28. Καραμούζης, δ.π., σσ. 64.

29. Ι. Πέτρου, *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 298.

30. Όδυσσέας Παπαθανασίου, «Όψεις του ρατσισμού στην εκπαίδευση», *Τὰ εκπαιδευτικά* 63-64 (2006), σσ. 97-107.

31. Χ. Γκόβαρης, *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, έκδ. Άτραπός, Αθήνα 2004, σσ. 178 κ.έ.

32. Σ. Γιαγκάξογλου, «Το μάθημα των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση», στο Ι. Μ. Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως, *Επιστημονική ημερίδα: Τὰ θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο απέναντι στις προκλήσεις των καιρών*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 51.

γωγής και την ολιστική αξιοποίηση αυτού κατά την προσφορά της γνώσης. Έξετάζει αντικειμενικά πιθανές διαφορές μεταξύ των θρησκειών, αλλά προβάλλει ό,τι γνωσιακό στοιχείο μπορεί να συνδέει, να ενώνει. Έρευνά ισότιμα φιλοσοφικές, πολιτισμικές, κοινωνιολογικές κ.ά. θεωρίες που σχετίζονται με τις θρησκείες ή που ασχολούνται με θέματα της ζωής. Τέλος, αφήνει το διαθρησκευτικό διάλογο, που αποτελεί ένα δύσκολο και πολύπαθο έγχείρημα, για τις ίδιες τις θρησκείες, διατηρώντας το σχολείο ουδέτερο και μακριά από συγκρητισμούς, που μπορεί να προκύψουν, ή μισαλλοδοξίες και φανατισμούς, που μπορεί να κομίζουν οι μαθητές από το εξωσχολικό περιβάλλον. Επιδιώκει την ενότητα, σε επίπεδο κοινωνίας και όχι θρησκείας. Η ενότητα και η «έν Χριστώ» ανακεφαλαίωση σύνολης της κτιστής δημιουργίας, που επιδιώκεται με το διαθρησκευτικό διάλογο, ως καταλήξει, λοιπόν, στο σχολείο, όταν θα επιτευχθεί επίγεια από τις ίδιες τις θρησκείες. Προς το παρόν δε χρειάζεται το σχολείο να συμμετέχει σε αυτόν.

Για το πώς μπορεί να διαμορφωθεί το μάθημα των θρησκευτικών υπάρχουν απόψεις στους θεολογικούς κι άλλους επιστημονικούς κύκλους³³ που δεν μπορούν να περιληφθούν στο παρόν. Στο διάλογο, που έχει αναδυθεί τελευταία, προστίθεται και η παρούσα πρόταση, της διαπολιτισμικής θρησκευτικής αγωγής, ή όποια προκύπτει θεωρητικά και πρακτικά από τα παραπάνω και από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε γυμνάσια και λύκεια της Θεσσαλονίκης και μιάς μεγαλόπολης της Θράκης, όπου διαβιούν Μουσουλμάνοι.

4. Η έρευνα

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της έρευνας-δράσης και είχε οίονει πειραματικό χαρακτήρα³⁴. Ανάμεσα σε άλλα ερευνήθηκαν:

- οι πηγές πληροφόρησης των νέων για τη θρησκεία τους και τις άλλες θρησκείες
- ή γνώμη των μαθητών για το μάθημα των θρησκευτικών, το περιεχόμενο και τη διδασκαλία του
- οι νέες δυνατότητες και στρατηγικές στη θρησκευτική αγωγή.

33. Αναφέρουμε την πρόταση για πολιτισμικό μάθημα και την αντίστοιχη για διβλικό, που έμπειρέχονται οδονιαστικά στη δική μας. Για την πρώτη, ενδεικτικά και συνοπτικά, βλ. Π. Καλαϊτζίδης, «Για το διάλογο των θρησκειών και των πολιτισμών στο μάθημα των θρησκευτικών», *Νέα Παιδεία* 121 (2007), σσ. 121-141, και για τη δεύτερη, βλ. Σ. Ζουμπουλάνης, «Τα θρησκευτικά ως διβλικό μάθημα», στο Σ. Ζουμπουλάνης, *Ο Θεός στην Πόλη. Δοκίμια για τη θρησκεία και την πολιτική*, έκδ. Έστια, Αθήνα 2002, σσ. 107-123.

34. Έγιναν τέσσερις ισοδύναμες μελέτες περίπτωσης (case study) στην Α΄ Λυκείου, δύο στη Θεσσαλονίκη και δύο σε μεγαλόπολη της Θράκης. Σε κάθε πόλη μία ομάδα μελετήθηκε πειραματικά και μία ως ομάδα ελέγχου. Η έρευνα διενεργήθηκε από 12 Δεκεμβρίου 2006 έως 18 Μαΐου 2007.

Γι' αυτούς τους στόχους χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες τεχνικές έρευνας (έρωτηματολόγια, συνεντεύξεις, παρατήρηση, focus groups), ενώ πραγματοποιήθηκε μία πειραματική παρέμβαση μέσα στην τάξη με ένα Θεατροπαιδαγωγικό Πρόγραμμα³⁵ που είχε θέμα τη θρησκευτική έτερότητα και εφαρμόστηκε από θεατροπαιδαγωγική ομάδα. Είχε διάρκεια δύο διδακτικές ώρες και περιελάμβανε παραστατικό μέρος, δραστηριότητες εκπαιδευτικού δράματος και εκπαιδευτικό υλικό που δόθηκε στους εκπαιδευτικούς, για να το επεξεργαστούν με τους μαθητές σε διάρκεια δύο μηνών.

Έγινε ποιοτική και ποσοτική ανάλυση και αξιολόγηση των ερευνητικών δεδομένων. Η ποσοτική και στατιστική ανάλυση των δεδομένων έγινε με το στατιστικό εργαλείο Statistical Package for Social Science (SPSS). Στην ποιοτική ανάλυση χρησιμοποιήθηκε ή κριτική ανάλυση περιεχομένου και ιδιαίτερα στην παρατήρηση ή ανάλυση του R. Bales. Οι ποιοτικές μεταβλητές και έσωτερικές ποσοτικές μεταβλητές που προκύπτουν από έπιμέρους μετρήσεις και σταθμίσεις συνεκτιμήθηκαν, διότι από μόνα τους κάποια ερευνητικά δεδομένα δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν. Τα δεδομένα ερευνήθηκαν για την αξιοπιστία τους με τη σύγκριση μέσων με το κριτήριο t (t , significant <0,05).

Τα αποτελέσματα της έρευνας³⁶, έπιγραμματικά, έδειξαν:

α) Ο ρόλος του σχολείου στη θρησκευτική εκπαίδευση αποδεικνύεται καιρίος και σημαντικός, διότι για τους μαθητές αποτελεί κύρια πηγή πληροφόρησης για θρησκευτικά θέματα. Παράλληλα ή έρευνα έδειξε ότι οι άλλες θρησκείες εκτός από την επικρατούσα δεν παρουσιάζονται στο σχολείο έπαρκώς μέχρι την ηλικία των 16³⁷.

β) Το μάθημα των θρησκευτικών και το περιεχόμενό του χαρακτηρίζεται ως γνωστικό αντικείμενο με «λίγο ενδιαφέρον». Με άριστα το 10 οι μαθητές βαθμολογούν το μάθημα με Μ.Ο: 4,5 και συμφωνούν ότι το πρόβλημα βρίσκεται κυρίως στον εκπαιδευτικό που το διδάσκει, αν και το ίδιο παραδέχονται ότι ισχύει και για άλλα μαθήματα.

γ) Οι πολιτιστικές εκπαιδευτικές δράσεις αναδεικνύονται αποδεδειγμένα ως νέες δυνατότητες και στρατηγικές στη θρησκευτική αγωγή. Οι εκπαιδευτικοί των τμημάτων διαπίστωσαν μεγάλες αλλαγές στους μα-

35. Τα Θ.Π. χρησιμοποιούν τεχνικές του θεάτρου και του δράματος κι έχουν εκπαιδευτικό στόχο. Πραγματοποιούνται στο σχολείο και σχεδιάζονται αποκλειστικά για τη συγκεκριμένη ομάδα που το παρακολουθεί. Συνήθως περιλαμβάνουν παραστατικό μέρος και δραστηριότητες. Μετά την εφαρμογή τους δίνεται στον εκπαιδευτικό της τάξης εκπαιδευτικό υλικό για το θέμα ώστε να συνεχιστεί ή επεξεργασία του. Βλ. Π. Σέξτου, *Θεατροπαιδαγωγικά προγράμματα στα σχολεία*, έκδ. Μεταίχμο, Αθήνα 2005, σσ. 57-64.

36. Υπάρχουν πλήρως αναλυμένα στο Κουκουνάρας-Λιάγκης, *δ.π.*, και σε δέκα τουλάχιστον επιστημονικές ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις σε διεθνή και ελληνικά συνέδρια και περιοδικά.

37. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα θρησκευτικά διδάσκονται στη Β΄ Λυκείου.

ηθές κατά τη διάρκεια του Θ.Π. και τους επόμενους μήνες της έρευνας. Σημείωσαν την παιδαγωγική αξία του προγράμματος, τη μεγάλη διαφορά του από την καθημερινή σχολική πράξη, την επιτυχία του στους διδακτικούς και μαθησιακούς στόχους και τη διακριτή αλλαγή των μαθητών σε σχέση με το σχολείο, το μάθημα και τους ίδιους. Η άπελευθερωτική δύναμη της αγωγής του Freire³⁸ φαίνεται να δρα. Τα ίδια τα παιδιά στο τέλος της έτήσιας έρευνας, αυθόρμητα, μιλούσαν για «σεβασμό», «κατανόηση», «διάλογο», «συζήτηση», «ευαισθητοποίηση». Παραδέχονται ότι βίωσαν την έμπειρία του έτερου και τώρα τον αναγνώρισαν και συνειδητοποίησαν. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι τα παιδιά στις κατάλληλες συνθήκες κριτικάρουν τις στάσεις και αντιλήψεις τους και παρουσιάζουν δείγμα αλλαγής, επιδεικνύοντας θετική στάση απέναντι στο σχολείο και επικοινωνώντας με τους εκπαιδευτικούς και μεταξύ τους.

Τέλος σημειώνεται ο επιτυχημένος κοινωνικός στόχος του προγράμματος, όσον αφορά τον προβληματισμό για τις θρησκείες. Με επιτυχία φαίνεται να ανήγαγαν το θέμα του προγράμματος στη θρησκευτική ετερότητα γενικώς, αλλά και στην πολιτισμική ετερότητα. Άναφέρουν τις λέξεις «διαφορετικός», «άλλοθρησκος», «ρατσισμός», «αυτός με το διαφορετικό ντύσιμο», «με άλλο επίπεδο μόρφωσης», «με άλλα πιστεύω», «άλλο χρώμα», «διαφορετική θρησκεία». Μπορεί να πει κανείς ότι οι βασικές αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης τηρήθηκαν, αλλά και είχαν σε κάποιο βαθμό απόδοση. Ένσυναίσθηση, αλληλεγγύη, σεβασμό εκφράζουν τα στοιχεία, που προκύπτουν από την ανάλυση των έρευνητικών δεδομένων, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η καθολική αντίληψη των παιδιών ότι όλοι οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί για κάποιους και όλοι είναι ίσοι.

5. Συμπεράσματα της έρευνας και Προτάσεις

Η θρησκευτική αγωγή είναι απαραίτητη στα πλαίσια της πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης κάθε νέου και πρέπει να προσφέρεται από το δημόσιο σχολείο σε όλους ανεξαιρέτως. Δεν μπορεί να έχει κατηχητικό και ομολογιακό χαρακτήρα, αλλά γνωσιακό και να στοχεύει στη διαπολιτισμική επικοινωνία και την ειρηνική συνύπαρξη. Ειδικότερα το μάθημα των θρησκευτικών σε αυτό το πλαίσιο αποδεικνύεται ιδιαίτερα λυσιτελές και απαραίτητο καθώς ο παγκοσμιοποιούμενος κόσμος της ύστερης νεωτερικότητας δημιούργησε πλουραλιστικές, θρησκευτικά, κοινωνικές, οι οποίες ευήμερουν, όταν οι πολίτες τους έχουν καλλιεργηθεί με παιδεία που υπηρετεί τη συμφιλίωση και την ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπων και πολιτισμών.

Αναλυτικότερα, παρ' όλο που υπάρχουν διάφορες θρησκευτικές ό-

μάδες και πεποιθήσεις, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις ζωές των ανθρώπων, το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει όλους τους νέους ανεξαιρέτως για τη ζωή στη δημόσια σφαίρα, μέσω της πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης που παρέχει. Κι αυτό πρέπει να συμβαίνει ανεξάρτητα από το αν υφίστανται ή όχι τοπικά, σε κάθε περίπτωση σχολείου, πολυθρησκευτικές κοινωνίες, διότι ο νέος ετοιμάζεται για το αύριο, ως πολίτης του κόσμου, που στ' αλήθεια είναι. Και ο ρόλος του θρησκευτικού μαθήματος είναι σημαντικός σε αυτή τη διαπαιδαγώγηση, όταν δέβια αυτό στοχεύει σε αυτήν. Γίνεται, λοιπόν, αναφορά σε ένα μάθημα πολιτιστικό, οικουμενικό και ηθικό, με γνωσιακό και θρησκευτικό περιεχόμενο και σεβασμό στις τοπικές θρησκευτικές παραδόσεις³⁹. Αυτό δε σημαίνει συγκρητισμό⁴⁰ ή δόμηση της ετερότητας. Σημαίνει έγκυρη γνώση για τις θρησκείες και πρωτίστως για αυτήν που ο καθένας ακολουθεί, γνωριμία με τον «άλλον», ενημέρωση για ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα που σχετίζονται με τις θρησκείες και θα διώσουν οι νέοι στην κοινωνία, ως πολίτες. Στοχεύει ακριβώς στην αποδόμηση της ανισότητας. Για την αποφυγή μάλιστα παρεξηγήσεων, μια και πολλές φορές διατυπώνονται απορίες, όπως για παράδειγμα πόσο ποσοστό της ύλης θα έχει η Όρθοδοξία και πόσο οι άλλες θρησκείες, πρέπει να τονιστεί ότι στη διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή που προτείνεται πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη η Λευκή Βίβλος για το Διαπολιτισμικό Διάλογο (CM(2008)30/2 May 2008)⁴¹ και η Σύσταση 12/2008 του ΣτΕ, καθώς και οι αρχές που θέτει η Unesco για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και οι μέθοδοι που προτείνει⁴². Και αναφερόμαστε στα παραπάνω, σε αυτή τη συνάφεια, διότι η πρώτη από τις τρεις αρχές είναι ο σεβασμός στην πολιτισμική ταυτότητα των παιδιών και η ένδελχής γνώση της. Πράγμα που απαντά στην προηγηθείσα απορία. Βάση της διαπολιτισμικής θρησκευτικής αγωγής, άρα, είναι η επίτευξη του έξις στόχου: να μαθαίνει ο νέος, πρωτίστως, για τη θρησκεία του και για τον πολιτισμό και τα φαινόμενα που παράγονται από τη θρησκεία του. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι σκοπός της μπορεί να είναι να οδηγείται στην πίστη της θρησκείας του ή τον επαναπροσδιορισμό της πίστης ή της άπιστίας του. Τότε θα ήταν ομολογιακή ή κατηχητική⁴³ αυτή η αγωγή και φυσικά δε θα είχε επιτυχία σε

39. Σύσταση του ΣτΕ 1720/2005. Βλ. Κ. Δελιωσταντής, «Οι άλλες θρησκείες στα νέα σχολικά έγχειρίδια των Θρησκευτικών του Δημοτικού», *Μακεδόν* 3 (1997), σσ. 25-34.

40. Π. Καλαϊτζίδης, «Το θρησκευτικό μάθημα στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας», *Καθ' όδον* 17 (2001), σ. 49.

41. Council of Europe 118th Session of the Committee of Ministers (Strasbourg, 7 May 2008) – White Paper on Intercultural Dialogue “Living Together As Equals in Dignity”, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1284673&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFB55&BackColorLogged=FFAC75> (8-1-2010).

42. Unesco, *Guidelines on Intercultural Education*, Education Sector of Unesco, Paris 2006.

43. Αυτή τη θρησκευτική αγωγή οφείλει να προσφέρει η κάθε θρησκεία ξεχωριστά και

38. P. Freire, *Pedagogy of Oppressed*, Paz e Terra, England 1972.

σχολικό περιβάλλον, όπως τόσα χρόνια συμβαίνει. Αντίθετα η θρησκευτική αγωγή που προτείνεται αποτελεί μέγιστο πλεονέκτημα για την ανάπτυξη κάθε νέου και της θρησκευτικής του συνείδησης, αφού γνωρίζοντας όλες τις διαφορετικές απόψεις και πεποιθήσεις, και κυρίως τη δική του, μπορεί να εκτιμήσει καλύτερα τις απόψεις των άλλων και να βρει εκείνη που τον οδηγεί στην άποψη της κοινωνίας ή της θρησκευτικής ομάδας στην οποία ανήκει⁴⁴.

Η θρησκευτική και ήθικη αγωγή μπορεί να προσφέρεται από το σύνολο της σχολικής ζωής, από άλλα μαθήματα διαθεματικά και κυρίως από το μάθημα των θρησκευτικών. Αν μάλιστα αυτό υιοθετηθεί, σύμφωνα με την έρευνά μας, νέες στρατηγικές και παιδαγωγικές μεθόδους, καινοτόμες δράσεις, δραστηριότητες και νέους τρόπους επικοινωνίας, τότε η παιδαγωγική, ήθικη και κοινωνική του αξία για τον νέο και τη ζωή του θα είναι ακόμη πιο σπουδαία. Αυτό τονίζεται, διότι η φύση του μαθήματος των θρησκευτικών επιτρέπει διαθεματικές και πρωτοπόρες προσεγγίσεις που θα νοηματοδοτήσουν για το παιδί εκ νέου το μάθημα και τη σχολική ζωή και θα εγκαταστήσουν μία καινή κατάσταση στην εκπαίδευση.

Αν ισχύσουν τα παραπάνω, όπως φάνηκε από την έρευνα, η θρησκευτική αγωγή και οι θρησκευτές μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη γνωριμία με τον άλλον, στη διαπολιτισμικότητα, την ένσυναίσθηση και την αλληλεγγύη. Γι' αυτό χρειάζονται αλλαγές άμεσα σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση χρειάζεται να αλλάξουν τα ΑΠΣ και το περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων και να εμπλουτισθεί ο τρόπος προσέγγισης της ύλης. Το μάθημα των θρησκευτικών ως υποχρεωτικό στην υποχρεωτική εκπαίδευση θα μπορούσε να έχει πολιτιστικό και ιστορικοκριτικό χαρακτήρα, να αποσκοπεί στην παροχή γνώσεων σε σχέση με το θρησκευτικό πολιτισμό των συγκεκριμένων μαθητών και να σέβεται όλες τις θρησκείες. Στο Λύκειο, ως βασικό και υποχρεωτικό μάθημα (σε αυτές τις ηλικίες έχει αποδειχθεί από τις έρευνες ακόμη πιο ωφέλιμο το μάθημα των θρησκευτικών, όταν βέβαια πληροί τις προϋποθέσεις που θέσαμε), αποδεικνύεται ορθό να έχει ήθικη και κοινωνική χαρακτηριστικά, με θεματική κατανομή της ύλης, να αποσκοπεί στη γνωριμία με τους άλλους και στην παρουσίαση των ποικίλων απόψεων. Μεγάλη σημασία στην κατάρτιση των ΑΠΣ έχουν οι επιδιωκόμενοι στόχοι της θρησκευτικής αγωγής, οι οποίοι πρέπει να είναι να μαθαίνει ο νέος «για τις θρησκείες» και «από τις θρησκείες» με σκοπό την επικοινωνία. Επιπλέον, στην προσέγγιση της ύλης είναι ωφέλιμο να τονίζεται η βιωματικότητα του μαθήματος, η σχέση του

δη στο πλαίσιο του σχολείου. Άλλος είναι ο ρόλος του θεολόγου εκπαιδευτικού και άλλος του θεολόγου κατηχητή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση του Π. Καλαϊτζή, «Πολυπολιτισμική, πολυθρησκευτική κοινωνία και το κατηχητικό έργο της 'Εκκλησίας», *Θεολογία* 80.3 (2009), σσ. 93-122.

44. Rogers, δ.π., σ. 46.

με την κοινωνική ζωή και την καθημερινότητα του παιδιού. Η μελέτη κειμένων των μεγάλων θρησκειών και κυρίως των βιβλικών, που είναι κοινά για τρεις τουλάχιστον, οι αναπαραστάσεις δρωμένων, τα θεατροπαιδαγωγικά προγράμματα, οι προσομοιώσεις διλημματικών καταστάσεων είναι κάποιες καινοτόμες στρατηγικές που κοντά στις υπάρχουσες βιωματικές μεθόδους, τη χρήση των ΤΠΕ, την παρατήρηση, τις δημιουργικές δραστηριότητες, τις ομαδικές εργασίες, projects που ήδη λαμβάνουν χώρα, μπορούν να υιοθετηθούν και να χρησιμοποιηθούν στην επικοινωνία των παιδιών με τον εκπαιδευτικό και το γνωστικό αντικείμενο. Έτσι δεν θα υπάρχει η διδασκαλική αυθεντία που κατηχεί και μπει, αλλά ατμόσφαιρα ισότητας, όπου εκπαιδευτικός και μαθητές θα αποτελούν ισότιμες πηγές πληροφοριών, που ο καθένας κομίζει τον πολιτισμό και τα πιστεύω του επικοινωνώντας σε σχολικό περιβάλλον και καλλιεργώντας το διαπολιτισμό.

Προϋπόθεση των παραπάνω αποτελούν οι απαραίτητες προσαρμογές των θεολογικών σχολών των πανεπιστημίων και των παιδαγωγικών τμημάτων – ίσως με την προσθήκη μίας νέας κατεύθυνσης σπουδών, ώστε να προετοιμάζουν σε γνώσεις και παιδαγωγική κατάρτιση εκπαιδευτικούς, ανεξάρτητα από τα πιστεύω τους, για να υπηρετήσουν αντικειμενικά τη διαπολιτισμικότητα και το εύρος του μαθήματος των θρησκευτικών. Συγχρόνως πρέπει να επιμορφωθούν ενδελεχώς οι διορισμένοι θεολόγοι ώστε να μπορούν επαρκώς να υπηρετούν το έργο τους.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η θρησκευτική αγωγή του σχολείου αποτελεί αποκλειστικά θέμα της Πολιτείας και των οργάνων της και καμιά θρησκευτική κοινότητα δεν μπορεί να παρεμβαίνει, παρά μόνο αν θίγεται. Η αποδοχή μιας τέτοιας αλλαγής από την 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία, παρ' όλο που δεν είναι προβλεπόμενη, είναι σύμφωνη με την επίγεια αποστολή της⁴⁵ και την εν Χριστώ ζωή που καλείται να πραγματοποιεί. Βέβαια τίποτε δεν είναι εύκολο σε ένα τόσο σύνθετο θέμα. Δεν πρέπει, όμως, να εφησυχάζει κανείς, διότι οι συνθήκες αλλάζουν πιο γρήγορα από τα μυαλά των ανθρώπων. Γι' αυτό ακριβώς απαιτείται καινοτομία και δράση για την αλλαγή στην αγωγή του κόσμου όλου.

45. Έμ. Κλάφης (έπιμ.), *'Ορθόδοξες 'Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο. Ένας Οίκομενικός διάλογος* (μτφ. Α. Αλαβάνου), έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2006. Ξεχωρίζουμε τα άρθρα του Έμ. Κλάφη, του άρχιεπ. Αμερικής Δημητρίου και της Ε. Προδρόμου, αν και η μετάφραση του τελευταίου δεν αποδίδει τα νοήματα της συγγραφής, ή οποία προέρχεται από άλλες, εκτός θεολογικής, επιστήμες κι έχει εργαστεί πολύ σε θέματα 'Ορθοδοξίας και διεθνών σχέσεων.